

IKONOGRAFIJA I ŠIRENJE MARIJANSKE POBOŽNOSTI KOD NAS

Josip A. SOLDO

Rezultati ikonografskih istraživanja mogu pomoći proučavanju širenja vjerskih pobožnosti. S njima se ne utvrđuje samo kad se neki novi element pojavljuje u likovnim djelima – to bi bilo pojednostavljivanje – nego se po inačicama i inovacijama mogu pratiti utjecaji bogoslovne nauke, liturgije, duhovnih i osobito mističnih spisa, literarnih vjerskih djela na umjetnost, ali može se proučavati i psihološko reagiranje vjernika i prihvaćanje štovanja pojedinih Marijinih otajstava, pronaći putove širenja pobožnosti. U tome se, međutim, ne smije služiti isključivo ikonografijom jer su ikonografski elementi često posljedica raznih utjecaja, od liturgije do estetike. Za proučavanje širenja pobožnosti među vjernicima – slike se naručuju kad se neka pobožnost prihvati – nisu toliko važna umjetnička djela u samostanskim crkvama, pa i stolnicama, često određena duhovno i bogoslovno izgrađenim osobama, nego ona koja su nastala za puk i nalaze se na zidovima ili oltarima župnih crkava (Kultbild – Mahnbild).

O tome ćemo za naše krajeve nešto reći na ovom simpoziju – nešto, jer to nije lako i ovo je samo pokušaj.

I.

Najveća poteškoća je što se nisu dovoljno sačuvala umjetnička djela. Ako se ne obazremo na antičku baštinu, a ni ona nije obilna, najstariji lik Marije kod nas potječe tek iz 11. st. u kamenu i uslikan na minijaturama (Osor). Iстина, Marijina otajstva do 11. st. nisu toliko ni prisutna u pučkoj pobožnosti i umjetnosti Zapada. Njen je kult obuhvaćen općenitim nazivom „Theotokos” – „Majka Božja”.

Sačuvana djela u Biskupiji i Zadru nastala su pod utjecajem Istoka ali i propovjednika klinijevske obnove. Oni su željeli neukom puku predočiti jezikom umjetnosti prizore iz Kristova i Marijina života.

Propovijedi preko slika nastavit će se i kasnije, kao npr. u sačuvanim freskama po seoskim crkvama Istre. Na njima se kao u slikovnici odvijaju pred očima vjernika prizori iz Staroga ili Novoga zavjeta, a Marija se na njima pojavljuje u sklopu Kristova života. Jedino u Beramu, u bratimskoj crkvi sv. Marije, islikan je život Bogorodice. I kasnije nastaju takvi ciklusi, kao u splitskoj stolnici od Marka Ca-

pogrossa ili u svetištu Gospe od Škrpjela u Boki kotorskoj u radovima Tripuna Kokolje do slika Brune Bulića u šibenskom Varošu.

Sačuvane ikone kod nas iz 13. st. u splitskim crkvicama Gospe od zvonika (oko 1270–1290) i Gospe od Žnjana (oko 1270–1290) ili u Dubrovniku u crkvi sv. Nikole (kraj 13. st.) te osobito Gospa od Trsata (polovica 14. st.), stoljećima štovane i pocrnile od svijeća i poljubaca vjernika, svjedoče ne samo o upotrebi „maniera greca” i stvaranju „jadranske škole” (G. Gamulin), pa i o domaćoj splitskoj radionici, nego i o štovanju tih starih ikona, a takvih je sigurno bilo više, kao: Bogorodica s Djetetom iz šibenske crkve Sv. Križa (kraj 14. i početak 15. st.) ili Triptih varoške Gospe u Zadru (kraj 14. početak 15. st.). Pa i velebna Bogorodica kod benediktinki u Zadru (početak 14. st.) nastala je narudžbom vjernika-patricija koji snjerno kleči do Marijinih nogu.

U 15. st., pri kraju gotike, nastaju kod nas brojna djela domaćih slikarskih škola s poliptisima o kojima se zna više iz arhivskih spisa nego iz sačuvanih djela (K. Prijatelj). Njih su naručivali vjernici iz pobožnosti ili, čak, i iz ponosa. Kad, naime, bratimi Svih svetih u Korčuli naručuju 1439. poliptih za svoju crkvu kod Blaxio picturi de Tragurio, naglašuju kako mora biti lijep kao poliptih što ga je isti majstor izradio za stolnicu.

Ti radovi slijede ikonografski razvoj Evrope, prihvaćajući inačice, ali ostaje tip Bogorodice (Hodegitrija, Eleuza – Umiljena, Galaktotrofuza – „Gospa od mlika”, Mukotrpa). Marija je u poliptisima većinom u sredini kao „Madonna in maesta”. Ona su odraz osnovnih marijanskih dogmi Bogorodice i Kristorodice iz kojih proizlaze sva druga Marijina otajstva i štovanja.

Ipak, Bogorodica ikona i još više poliptiha bitno se razlikuje od bizantskih, hierarhijski smještenih. Ikone, a i poliptisi, slikaju se za intimnu pobožnost pojedina ili vjerskih zajednica, a ne u sferama podjele svijeta po bizantskom ili kasnije feudalnom mjerilu. Ta su djela nastajala na Istoku zbog pobožnosti, osobito monaha, na Zapadu cistercita i prosjačkih redovnika, a preko njih građana u vrijeme – kako se neki izražavaju – Crkve bratovština.

Bratimi, daleko od bogoslovnih raspravljanja, s nedovoljnim ulaženjem u smisao liturgije, osjećajno su prihvaćali crkvenu nauku o Mariji, shvaćali površinski riječi propovjednika i svim srcem vjerovali u čudesa, često nesigurna i naivna, ali koja su djelovala na maštu i osjećaje. Vjernici su rado slušali privlačne govore, katkada surrogate, kako se izražava René Laurentin, bogoslovne nauke. Takvoj atmosferi, pogodnoj za širenje štovanja Marije, pridonijelo je pisanje duhovnih pisaca kao Epifanija, monaha iz 12. st., kod nas sačuvanog u Petrisovu zborniku, ili Pseudo-alberta Velikog *Mariale super missus est*. Kod običnih, neukih ljudi još više je djelovalo slušanje *Miracula B. M. Virginis*. Uz to u 13. st. nastaju među flagelantima „laude” u kojima se zaziva Marija, bilo da se slavi ili zaziva u pomoć. Osjećajnu crtu slijedit će još više likovna umjetnost koja će humanizirati Mariju. Ona postaje sve više majka Kristova ali i vjernika.

U vrijeme humanizacije Bogorodice, pod utjecajem franjevačkih propovijedi, „Madonna dell umiltà” – „Nostra Domina de humilitate” postaje omiljeni lik. Pa i u našoj najstarijoj sačuvanoj pjesmi na hrvatskom jeziku *Šibenskoj molitvi* iz 14. st., nastaloj u franjevačkoj sredini, Marija je „umiljena” jer je ponizna, skrom-

na, siromašna i jednostavna službenica Gospodnja. Odatle će se razviti razni motivi kao „Gospa u ružičnjaku”, što je naslikao naš najbolji gotički slikar Blaž Jurjev (Trogir, riznica stolnice). U renesansi, skupa s općom težnjom za čitanjem, Marija je „Bogorodica učiteljica”, kao na slici našega renesansnog slikara Jurja Ćulinovića, nadenoj u Šibeniku. Humanizacija se završila u idiliziranim Madonama. U baroku se slikaju apoteoze Marijine, kao na oltaru zagrebačke stolnice od Bernarda Bobića i Ivana Eisenhorta, koji je uklonjen g. 1882.

2.

Iz visokoga srednjeg vijeka sačuvane su i kod nas Žalosne Gospe – Pietà, bilo kao posebno likovno ostvarenje ili kao Oplakivanje Krista. One su nastajale na Zapadu ne toliko pod utjecajem bogoslovne nauke o supatnji i sudioništvu Marije u otkupiteljskoj žrtvi, koliko pisanja mističara i duhovnih pisaca. Stoga se takva djela i nalaze prvotno u samostanima, a tek preko njih prelaze i na vjernike. Takva Pietà nalazi se kod benediktinki u Zadru.

Poznata Pietà iz Brinja (Sokolac) naručena je, prema Andeli Horvat, vjerojatno za osobnu pobožnost, a tek g. 1653. prenesena je u župnu crkvu i postala predmet štovanja. Važniji su radovi Jurja Dalmatinca i njegova učenika Andrije Alešija u crkvicama eremita na Marjanu, nedaleko od Splita, ili Bartolomeja del Mestre u Dubrovniku kod franjevac na Stradunu ili, pak, u Rabu od Petra Trogiranina (1514). Ti se radovi nalaze u crkvicama koje su vjernici pohađali za pokorničkih dana, za ophoda u raznim potrebama ili u nišama i lunetama izloženim prolaznicima ulica. Upravo posljednji rad u Rabu, umjetnički slabiji od drugih, zanimljiv je jer ga je naručio rapski kanonik Matej Picić koji je g. 1471. prepisao *Gospin plač*, najstariji kod nas sačuvan. Osobna pobožnost prema mucu Prežalosne potakla je tada već starog kanonika da lik stavi pred oči vjernika koji ulaze u stolnicu.

Pa, ipak, iako su *Gospini plačevi* – hvarski je teološki analizirao Bernardin Škunca – do završnog oblika u versifikaciji Petra Kneževića, bili veoma rašireni, likovnih ostvarenja nije mnogo ostalo, pa ni Golgota, iako ih je bilo.

Ipak, spis, koji se pripisuje sv. Brigiti (+ 1373) *Petnaest molitava pred Raspetim*, a koji je djelovao na širenje pobožnosti, dosta je rano preveden na hrvatski jezik i tiskan bosančicom 1512, samo tridesetak godina nakon što je objavljen (1478). Povijesni razvoj spriječio je veća likovna ostvarenja te inače veoma zahvalne teme, a što je bilo, nestalo je pod udarima burnih stoljeća. Tek u najnovije vrijeme, nakon B. Čikoš-Sesijine Pietà, s Ivanom Meštrovićem dobili smo takva djela.

Kipovi Žalosne Gospe pojavljuju se u 18. st. na pilovima ili po kapelicama (Gospa od sedam žalosti) a uz Primorje postoji veći broj „Madonna del digito” iz radionice Guida Renija.

3.

Pobožnost građana i seljaka likovno se najviše ostvarivala u raznim tipovima Marije zaštitnice.

Teško je utvrditi koliko je običan vjernik shvaćao i prihvaćao Mariju kao posrednicu milosti, kao suotkupiteljicu, koliko kao Majku Crkve. Ipak, takve misli bile su prisutne u pjesmama i proznim sastavcima srednjeg vijeka, kao npr. u

Čtenie svete Marie o mukah iz glagoljaških zbornika od 15. do 18. st. ali taj se staroslavenski arhetip, zbog arhaizama, stavlja u 11. čak i u 10. stoljeće. U tom čitanju Marija, nakon obilaženja „mesta muč'nih“, izmolila je od Boga da grešnici ne pate „od uskrsnuća do petikost to est do duhov“. Ona je i u kasnijim skazanji- ma posrednica na Božjem sudu i kod svog Sina, ali o tome nema kod nas likovnih ostvarenja, osim u Sentvinčenatu i Lovranu te u baroknim slikama. Međutim, Marija je vjernicima prvenstveno bila zaštitnica u svim životnim poteškoćama, osobito u vrijeme haranja zaraznih bolesti (Pestblätteri). Ufanje u takvu, pa i svestranu, Marijinu pomoć naglašavaju pjesme iz tog razdoblja. U *Šibenskoj molitvi* Marija je pomoćnica „sirot... udovic... mužatic... grišnih... redovnikov...“ a u pjesmi, sačuvanoj u pariškom kodeksu iz 15. st., naglašava se izvor Marijine svemoći:

„On (Krist, op. p.) te ljubi i poslušan
Ar si ti š' njim edna duša
On sve hošće ča ti hošćeš...“

Kod nas se, inače, lik Gospe zaštitnice javlja dosta rano. Godine 1392. isklesao je u luneti portala župne crkve u starom Pagu Pavao iz Sulmone Mariju kako svojim plaštem zaštićuje Pažane. To se ostvarenje može povezati sa sličnim u Veneciji, gdje se u isto vrijeme klešu takvi reljefi.

Sačuvana takva djela kod nas su brojna od Istre (Barban, Oprtanj, Pula) do Šibenika, Splita, Lapada. Većinom su ih naručivali bratimi, osobito Sv. Jakova koji su odlazili na hodočašća u daleku Compostelu. Stoga bi se moglo pretpostaviti da se ta pobožnost kod nas širila ne samo iz Italije nego i iz južne Francuske.

Nakon 16. st. tip zaštitnice s plaštem nestaje. Međutim, naslov „Gospa od milosti“ ili „Gospa od milosrđa“ pripisivao se baroknim slikama i kipovima koje imaju ili nemaju oznaku „čudotvorne“. One su često povezane s borbama 17. i 18. st. za oslobođenje od turske vlasti. U tom periodu šire se i drvorezi, molitvenici koji će pridonijeti još većem širenju Marijina štovanja.

Veoma lijep primjer širenja pobožnosti su slike „B. M. V. auxiliatrix“ tipa Luke Cranacha (+ 1553). Njeno ishodište bilo je u crkvi sv. Jakova u Innsbrucku, gdje je polovicom 17. stoljeća slika predana na javno štovanje. Ubrzo su nastajale kopije te inače lijepe slike po austrijskim alpskim zemljama, pod nazivom „Maria Hilf“, „Maria auxiliatrix peccatorum“ ili „Marija pomoćnica“. Njihovo širenje po našim sjevernim krajevima vrlo je dobro obradila Ivy Kugli-Lentić. Ona ih je pronašla u Osijeku, Sotinu, Varaždinu, Čakovcu, Virovitici, Slavanskom Brodu, Veternici. Kako se slike nalaze u franjevačkim crkvama ili bivšim isusovačkim i pavlinskim crkvama, Ivy s pravom pretpostavlja da su redovnici prihvatili i širili pobožnost Marijinu preko tih simpatičnih slika koje dobivaju različite fizionomije, ali istu zaštitničku ulogu. Upozorio bih da takvih slika ima i u Dalmaciji. Bogoslovni lektor u Budimu, fra Petar Karapandža iz Potravlja darovao je živogoškom samostanu sliku Polikarpa Falkonera (+ 1739), sliku dosta sličnu tom tipu, jedino što je Dijete obučeno. Karapandža u posveti „srdačno preporučuje pobožnosti i ljubavi redovnika“ svoj dar. Pravi tip Cranach Gospe darovao je Karapandža svom rodnom selu Potravlju. Ona je slična slici u Čakovcu (postoji i slabija kopija). Jednako u privatnom posjedu postoji Gospina slika, istog tipa ali mekšeg izraza,

jednostavnijih haljina, što odaje talijanski utjecaj. U Stankovcima postoji slična Madonna. Preko pavlina širio se kult Marije iz Czestochowe. Hodočasnici su donijeli štovanje Loretske Gospe, od kojih je i danas poznato na Pelješcu svetište „Gospe Delorite” (de Loreto).

I nakon 16. st. ostala su pojedinačna svjedočanstva utjecanja vjernika Mariji u časovima pogibli – dokazi zahvalnosti kao ex-voto darovi, slike s brodovima u oluji, starije u Orebiću ili Lapadu a novije na Trsatu, Pojišanu u Splitu, ili slike Marijinih čudesa u cinkturama marijanskih svetišta kao i sličnih slika u samim svetištima (Bistrica, Remete). Postoje slike Marije zaštitnice mjesta, kao iz g. 1909. u Cavtatu od Vlahe Bukovca ili na Kuni. Pojavom salezijanaca širi se pobožni lik Marije pomoćnice kršćana. Pa i naziv „Zvijezde mora”, što se pridodaje Mariji s kipovima uz more, kao u Trpnju, označuje ufanje u njenu zaštitu.

Pod utjecajem dominikanaca širila se i kod nas pobožnost Gospine krunice – ružarija. Takve slike, zapravo tip Gospe zaštitnice, kod nas su u početku odraz veselja nad pobjedom kršćanskog oružja pod Lepantom (1571). Taj je uspjeh oduševljeno proslavljen u primorskim gradovima, a na kopnu pobunama protiv turske vlasti. Kao trajno svjedočanstvo je pala Francesca de Ponte u crkvi sv. Lovre u Vrboskoj, na kojoj se glavni zapovjednici-pobjednici u bici kod Lepanta obraćaju Gospi. Slike s medaljonima otajstava sv. krunice nastaju kasnije, kad se sve više osnivaju bratovštine sv. krunice a ujedno i bratovštine Gospe od Karmela (1726. Benedikt XIII proširio je blagdan na cijelu Crkvu).

4.

Štovanje Bezgrešne prošlo je i kod nas razvoj kao i na Zapadu, o čemu svjedoče kalendari liturgijskih knjiga (Sanctificatio – Conceptio). Međutim, u Zagrebu se dosta rano slavio blagdan „conceptionis beate Virginis”, kako je zapisano u dataciji isprave iz g. 1374.

I kod nas je vjerojatno bilo imakulatističkih diskusija. Iako o njima još ne znamo, ipak bi se moglo utvrditi da za to imamo izraziti dokaz. Pjesnik Petar Hektorović, iako prijatelj i dobročinitelj dominikanaca u Starigradu, odlučno se opredijelio za dogmu bezgrešnog začeca. On je (oko 1530–1539) u svom dvorcu Tvrdalju, punom natpisa, dao uklesati molitvu Bezgrešnoj, a iznad nje ostru osudu onih koji u to ne vjeruju: „QUI ALITER SENTIUNT VIDENTUR NESCIRE SCRIPTURAS NEQUE VIRTUTEM DEI”. Pjesnik je, prema oporuci, sagradio i kapelicu Bezgrešnoj.

Stariji tip Bogorodice s ljljanom u ruci nalazi se na slici našega ponajboljega slikara Nikole Božidarevića i to na oltaru obitelji Bundić kod dominikanaca u Dubrovniku (oko g. 1500). Na njoj je prikazana Bogorodica s Djetetom, ali i s ljljanom u lijevoj ruci, a ispod nogu joj je mjesec. Na toj je slici zapravo prikaz djevičanskog materinstva. To se nazrijeva i u natpisu u aureoli, teško čitljivu: „MARIA MATER DEI”, a potvrđuju to sv. Augustin i sv. Toma Akvinski, koji stoje sa strane Bogorodice. Slično je i na Bogorodici u svetom razgovoru, jednako kod dominikanaca (oko g. 1513) s natpisom „VIRGINIS MARIE”. Naprotiv, na poliptihu, inače obojenom euharistijom, u samostanu franjevki na Dančama, Božidarević (1516–1517) je u aureoli napisao „VIERGO MARIA”.

Najizrazitije su kod nas slike Bogorodice iz starijeg doba, slabo sačuvana u Korčuli (riznica) i bolje iz 16. st. u samostanskim crkvama na Poljudu i u Hvaru. Na njima su citati nadahnutih pisaca i bogoslova, pa i astrologa Albumasara, čak i Muhameda, te naslikani simboli Marijina djevičanstva.

Na sjeveru Hrvatske kipovi Bezgrešne, koja gazi zmiju ili s polumjesecom u obliku ljudske glave, ne odražavaju kao u Njemačkoj borbu protiv protestantizma budući da se mnogi takvi kipovi datiraju u 15. st. Među njima ima uvezenih slika (Meister mit Brustlatz), ali neke su nastale u domaćim radionicama i izrazi su molitava vjernika u borbi protiv turskih prodora.

Odjek konačne pobjede dogme bezgrešnog Začeća (1854) je kip A.D. Fernkor-na ispred zagrebačke stolnice. Nešto prije, g. 1850, Ivan Simonetti je u Rijeci naslikao Bezgrešnu u crkvi sv. Jeronima. Znam za jedan primjer brzog reagiranja vjernika na proglašenje te dogme. U Baškoj Vodi iste godine kad je proglašena dogma osnovana je bratovština Bezgrešne, koja je g. 1857. podigla njoj na čast kapelicu. U čast Marijinih ukazanja u Lurdu i kod nas se pojavljuju likovi M.B. Lurdske, koja je tip Bezgrešne (Otok kod Sinja, Vepric kod Makarske itd).

*

S ovim tema nije iscrpljena. To je bio samo pokušaj na kojem treba još raditi. Vjerujem da se bez skupnog rada takav posao ne može obaviti. Trebalo bi stvoriti jedinstvenu kartoteku marijansko-marioloških radova, fototeku pojedinih objekata, ali i početi kritički obradivati kult pojedinih Marijinih slika kod nas. Za to treba imati volje i sredstava.